

Οι στάσεις των Ελλήνων φοιτητών απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

Αικ. Γκαρή*, Λ. Καρκατζούνης**,
Β. Παυλόπουλος***

Περίληψη

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι μία ταυτότητα υπό διαμόρφωση, στην οποία σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διαδικασία του επιπολιτισμού των ατόμων, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση της ευρύτερης κοινωνικής ταυτότητας. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να μελετήσει τις στάσεις των Ελλήνων φοιτητών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, με έμφαση στα εξής θέματα: (α) ιδανικά χαρακτηριστικά ενός κράτους-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), (β) σκοποί της Ε.Ε., (γ) τακτικές επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής των Ελλήνων στην Ε.Ε., και (δ) σημαντικά οφέλη που προκύπτουν και κίνδυνοι που εγκυμονεί η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. Το δείγμα αποτελείται από 180 φοιτητές που φοιτούν σε σχολές κοινωνικών, θεωρητικών και θετικών επιστημών της Αθήνας. Χρησιμοποιήθηκε αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο που αξιολογεί τις στάσεις των φοιτητών σχετικά με τα προηγούμενα θέματα. Από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι οι φοιτητές συμφωνούν με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, μολονότι δηλώνουν άγνοια γύρω από τη λειτουργία βασικών θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, το Ευρωκοινοβούλιο και οι Ευρωπαϊκοί Επίτροποι. Τα ευρήματα αυτά συζητώνται σε σχέση με τη θεωρία του επιπολιτισμού και τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας.

* Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Ψυχολόγος.

*** Διδάκτορας Ψυχολογίας, Ειδικός Επιστήμονας (ΠΔ 407/1980), Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Εισαγωγή

Η Ευρώπη, έχοντας διανύσει μισό αιώνα σταδιακής ενοποίησης, βρίσκεται σήμερα σε μια σημαντική καμπή της πορείας της, δηλαδή σε μια διαδικασία πολιτικού αλλά και μακροπρόθεσμου κοινωνικού μετασχηματισμού, οδεύοντας προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, ως η διαδικασία ενοποίησης των ευρωπαϊκών χωρών σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο φαίνεται να προκαλεί ποικίλες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις. Ο Mathew (1980) υποστηρίζει ότι η κίνηση προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση μπορεί να θεωρηθεί ότι διακρίνεται σε τρία μέρη-επίπεδα: 1) το ανώτερο επίπεδο (elite stage), 2) το επίπεδο της ενημερωμένης κοινής γνώμης και 3) την αποδοχή του συνόλου. Επιπλέον, σημειώνει ότι οι περισσότεροι μελετητές της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, έχοντας παραμελήσει τις στάσεις του συνόλου των πολιτών των κρατών-μελών, δηλαδή ό,τι έχει σχέση με την πορεία προς το δεύτερο και το τρίτο επίπεδο, εστιάζουν στους διεθνείς θεσμούς (trans-national institutions) και στις πολιτικές και οικονομικές αρχές και ελίτ (elites) που διευθύνουν την πολιτική συνεργασία. Ωστόσο, οι θεωρητικοί διαφοροποιούνται ως προς το εάν η διαδικασία ολοκλήρωσης επηρεάζει το μέσο πολίτη και εάν οι απόψεις του κοινωνικού συνόλου επηρεάζουν τη διαδικασία της ολοκλήρωσης.

Η οικονομική ολοκλήρωση φαίνεται πως ήταν πάντοτε προωθητική δύναμη πίσω από τις κινήσεις προς την Ευρωπαϊκή ενότητα. Οι ιδρυτές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας πίστευαν ότι η οικονομική ολοκλήρωση θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης. Ενώ μάλιστα η οικονομική ολοκλήρωση ήταν το πρώτο πρακτικό βήμα, δεν θεωρήθηκε ποτέ ως ένας τελικός σκοπός από μόνος του, αλλά ως ένα στάδιο στην πορεία για την πολιτική ένωση. Με την υπογραφή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) στο Maastricht, η πολιτική ένωση της Ευρώπης έγινε πραγματικότητα, με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση να περιλαμβάνει, εκτός του οικονομικού, και το κοινωνικό περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, ένας από τους αντικειμενικούς σκοπούς που έχουν προσδιοριστεί από την Κοινότητα είναι να βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής και εργασίας των πολιτών των κρατών-μελών και να ενισχυθεί η κοινωνική συνοχή (Borchardt, 1995). Επομένως, καθώς η Ευρώπη οδεύει ολοταχώς προς μια ολική οικονομική και πολιτική ένωση, ποικίλα ερωτήματα απασχολούν επιστήμονες, φορείς και πολίτες των χωρών-μελών της Ε.Ε.

Η μελέτη του Miles Hewstone (1986), όσον αφορά στις στάσεις των πολιτών προς την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αποτελεί τη σημαντικότερη σχετική έρευνα που διενεργήθηκε από τη σκοπιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας σε προγενέστερη φάση της διαδικασίας ολοκλήρωσης της Ευρώπης. Η μελέτη των στάσεων γενικότερα είναι ένας από τους κεντρικούς στόχους, καθώς και από τα πρώτα έργα της Κοινωνικής Ψυχολογίας, καθώς οι στάσεις αντιπροσωπεύουν κεντρικό άξονα της αντίληψης των κοινωνικών φαινομένων (Petty και Cacioppo, 1981· Γεώργας, 1995). Με τη χρήση της έννοιας «στάση» σχετικά με κάποιο αντικείμενο, κάποια ιδέα ή κάποιο πρόσωπο, εννοείται ένα διαρκές σύστημα απόψεων που αποτελείται από γνωστικά στοιχεία, συναισθηματικά στοιχεία και, τέλος, κάποιες τάσεις για εκδήλωση συμπεριφοράς (Rosenberg και Hovland, 1960). Στην έρευνα του Hewstone, η οποία πραγματοποιήθηκε στα τέσσερα μεγαλύτερα κράτη-μέλη της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Ε.Ο.Κ.): Γαλλία, Δυτική Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο και Ιταλία, συνολικά έλαβαν μέρος 545 πανεπιστημιακοί φοιτητές, με μέσο όρο ηλικίας 20-22 ετών. Ο Hewstone βασίστηκε σε επισκόπηση των τότε ερευνών στο χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας, καθώς και σε δεδομένα από αντίστοιχες μελέτες της κοινής γνώμης (Euro-barometres, 1974-1984· Handley, 1981· Inglehart, 1971, 1984· Inglehart και Rabier, 1978· Mathew, 1980). Στα αποτελέσματα της έρευνας, το φαινόμενο της ελλιπούς ενημέρωσης ήταν εμφανές στους πολίτες των τεσσάρων μεγάλων χωρών της τότε Ε.Ο.Κ., ενώ συνολικά οι Ευρωπαίοι αυτοί φοιτητές φάνηκε να είναι θερμοί υποστηρικτές της συμμετοχής της χώρας τους στην Ε.Ο.Κ. Ένα από τα ενδιαφέροντα ερμηνευτικά σχόλια του Hewstone είναι ότι τα υψηλά επίπεδα υποστήριξης των φοιτητών προς την Κοινότητα ίσως να αποτελούν μια δεξαμενή στήριξης, από την οποία ένα σύστημα θα μπορούσε να αντλήσει πίστωση σε στιγμές που τα πράγματα βαίνουν άσχημα.

Από την προηγούμενη μελέτη του Hewstone ενδεχομένως να εγείρεται το ερώτημα, πόσο επηρεάζεται η εθνική ταυτότητα των ατόμων των κρατών-μελών από τη συμμετοχή της χώρας τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και ιδιαίτερα σήμερα, 15 περίπου χρόνια μετά. Ο Kelman (1976) επισημαίνει γενικότερα την ύπαρξη δύο ισχυρών ψυχολογικών αναγκών που κινητοποιούνται στην κατεύθυνση της δημιουργίας της εθνικής ταυτότητας: την ανάγκη του ανθρώπου για αυτοπροστασία και την ανάγκη του ανθρώπου για υπέρβαση του εαυτού του έως τα όρια των δυνατοτήτων του. Σύμφωνα με τον Kelman, οι δύο αυτές ανθρώπινες ανάγκες ευ-

θύνονται για την ταύτιση του ατόμου με την εθνική του ομάδα. Προκειμένου τα κίνητρα αυτά να ενεργοποιηθούν, ώστε να λειτουργήσουν στη συνέχεια ως εθνική συνείδηση, είναι απαραίτητη η συμβολή της πολιτικής ηγεσίας, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση νεοσύστατων κρατών (Segall, Dasen, Berry και Poortinga, 1996). Η κοινωνική ταυτότητα εξάλλου αποτελεί εκείνο το τμήμα της αυτοαντίληψης του ατόμου που πηγάζει από τη γνώση της υπαγωγής του σε μία ομάδα ή ομάδες, μαζί με την αξία και τη συναισθηματική σημασία που συνδέεται με αυτή την υπαγωγή (Tajfel, 1978). Ένα από τα αποτελέσματα της ύπαρξης της κοινωνικής ταυτότητας είναι το μοίρασμα ανάμεσα στο «οι δικοί μας» («εσω-ομάδα») και «εκείνοι» («εξω-ομάδα»). Στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες, πέρα από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες τα άτομα υπάγονται, π.χ. στην οικογένειά τους ή στην επαγγελματική τους ομάδα, συμβαίνει να υπάγονται στην πολιτισμική ομάδα στην οποία ανήκουν. Η κοσμοθεωρία, το σύστημα των αξιών, καθώς και ο τρόπος της ζωής, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του πολιτισμού στον οποίο εντάσσονται και έχουν εσωτερικεύσει, ώστε η ταύτιση με το συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο όπου ανήκει κανείς να είναι αναμενόμενη. Η έννοια-κλειδί για την κατανόηση των στάσεων που αφορούν την εσω- και εξω-ομαδική συμπεριφορά είναι η έννοια του εθνοκεντρισμού. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον William Graham Sumner (1906) και περιλαμβάνει όλα εκείνα τα θετικά συναισθήματα του ατόμου προς τα άτομα της ομάδας στην οποία ανήκει, την «εσω-ομάδα», και τα αντίστοιχα αρνητικά συναισθήματα προς τα άτομα άλλων ομάδων, δηλαδή τις «εξω-ομάδες» (Segall, Dasen, Berry και Poortinga, 1996).

Ιδιαίτερα σημαντική στη μελέτη της κοινωνικής και της εθνικής ταυτότητας είναι η έννοια του «επιπολιτισμού» ή της επιπολιτισμικής διαδικασίας, καθώς, ως διαδικασία ψυχολογικής προσαρμογής σε νέα ή βαθμιαία μεταβαλλόμενα πολιτισμικά περιβάλλοντα ερμηνεύει με αξιόλογο τρόπο τη διαμόρφωση και αλλαγή της εθνικής και κοινωνικής ταυτότητας. Σύμφωνα με τον John Berry (Berry, 1984, 1997, 2001· Berry, Kim, Power, Young και Bujoki, 1989) «επιπολιτισμός» είναι η πολιτισμική αλλαγή που εμφανίζεται μετά τη συνάντηση δύο ή περισσότερων αυτόνομων πολιτισμικά συστημάτων είτε λόγω πολιτισμικών μεταβολών, είτε ως αποτέλεσμα οικολογικών ή δημογραφικών τροποποιήσεων επιβεβλημένων από ένα κυρίαρχο πολιτισμό. Κατά τη διαδικασία αυτή, η επαφή δύο ομάδων είναι απαραίτητη, η σύγκρουση είναι πιθανή και η

προσαρμογή είναι, σε κάποιο βαθμό, αναπόφευκτη. Ο Berry (1984, 1997) διακρίνει τέσσερις τακτικές επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής, υποστηρίζοντας ότι τα όρια ανάμεσα στις τακτικές αυτές δεν είναι άκαμπτα: *την εναρμόνιση, την αφομοίωση, το διαχωρισμό, και την περιθωριοποίηση*. Η *εναρμόνιση (integration)* φαίνεται να είναι η διαδικασία προσαρμογής που επιλέγεται συχνότερα, ως δημιουργική διαδικασία προσαρμογής, κατά την οποία το άτομο διατηρεί τα πολιτισμικά του χαρακτηριστικά και αναπτύσσει ταυτόχρονα σχέσεις με άτομα της χώρας υποδοχής ή με χαρακτηριστικά του πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο επιπολιτίζεται. Ωστόσο, η *αφομοίωση (assimilation)* του ατόμου ή της ομάδας που έρχεται σε επαφή με νέα πολιτισμικά περιβάλλοντα δεν είναι σπάνια, ως μία διαδικασία ενσωμάτωσης και πλήρους υιοθέτησης των νέων πολιτισμικών χαρακτηριστικών εις βάρος των προηγούμενων. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ισχύει η τακτική του *διαχωρισμού (separation)* ανάμεσα σε ό,τι καινούριο περιέχει το νέο πολιτισμικό περιβάλλον και ό,τι παλιό και γνώριμο, με τη διατήρηση τελικά των παλαιότερων πολιτισμικών στοιχείων ή η τακτική της *περιθωριοποίησης (marginalization)*, ως μία ψυχολογική κατάσταση απομόνωσης του ατόμου από την κοινωνική ζωή του νέου πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Στη χώρα μας, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η οικονομική και πολιτική ένωση της Ε.Ε. μοιάζει να προκαλεί από τη μία συναισθήματα ευφορίας και από την άλλη την αίσθηση κάποιας απειλής. Η Ελλάδα, μέλος επί δύο δεκαετίες στον πολυεθνικό αυτό σχηματισμό και συμμετέχουσα πλέον χώρα στο σκληρό οικονομικό πυρήνα της Ευρωζώνης, βρίσκεται μπροστά στις προκλήσεις της διαδικασίας ολοκλήρωσης. Δύο πρόσφατες έρευνες των Φραγκουδάκη και Δραγώνα (1997) και της Χαντζή (υπό δημοσίευση), οι οποίες διερεύνησαν τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι Έλληνες την εθνική τους ταυτότητα, κατέδειξαν κάποια σύγχυση ως προς τη στάση απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και κάποια αίσθηση απειλής. Το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα, καθώς και οι αξίες και οι στάσεις σχετικά με την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση διερευνήθηκαν επίσης σε πρόσφατη έρευνα (Γεώργας, Χαντζή, Γκαρή, Μυλωνάς, Αμπακούμκιν, Ντάλλα και Ανδρεοπούλου, 2000), στην οποία συμμετείχαν 108 εκπαιδευτικοί, 808 μαθητές και 419 φοιτητές από Αθήνα, Αλεξανδρούπολη, Ηράκλειο Κρήτης, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα και Πάτρα. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, εκπαιδευτικοί, μαθητές και φοιτητές φαίνεται να προσδιορίζουν με παρόμοιο τρόπο τα στοιχεία της ε-

θνικής τους ταυτότητας, μολονότι διαφέρουν ως προς το ρόλο και τη θέση που κατέχουν μέσα στις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η ταύτιση με ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά φαίνεται να κατέχει δευτερεύουσας σημασίας θέση στην εθνική τους ταυτότητα, σε σύγκριση με την ελληνικότητα, η οποία κατέχει πρωταρχικής σημασίας θέση. Η εικόνα που αναδύεται, δεν φαίνεται να αντιστοιχεί σε αντιπαράθεση της εσω-ομάδας με την εξω-ομάδα, δηλαδή ανάμεσα σε Έλληνες και Ευρωπαίους, αλλά σε μια εικόνα σύνθεσης ελληνικών με ευρωπαϊκά στοιχεία ή εικόνα συμπλήρωσης των ελληνικών από ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά. Επομένως, η αντίληψη της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων φαίνεται να περιέχει ως κυρίαρχα τα ελληνικά χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά ως δευτερεύοντα και συμπληρωματικά. Η αντίληψη αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται με κατηγορηματικό τρόπο από την εξαιρετικά έντονη παραδοχή ότι προέχει η ελληνικότητα και έπεται η ευρωπαϊκή διάσταση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Γενικότερα, όσον αφορά στην ευρωπαϊκή διάσταση της ταυτότητας, οι ερευνητικές προσπάθειες που έχουν γίνει έως σήμερα δείχνουν ότι είναι μια ταυτότητα υπό διαμόρφωση (Γεώργας, Χαντζή, Γκαρή, Μυλωνάς, Αμπακούμκιν, Ντάλλα, και Ανδρεοπούλου, 2000). Εξάλλου, οι πολίτες των χωρών-μελών της Ε.Ε. και, φυσικά, ανάμεσά τους και οι Έλληνες, καλούνται όλο και περισσότερο να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο κατά την εξελικτική πορεία ολοκλήρωσης της ενωμένης Ευρώπης. Οι αντιλήψεις τους σχετικά με τις τρέχουσες εξελίξεις και οι συναισθηματικές τους αντιδράσεις είναι ανάγκη να καταγραφούν, να μελετηθούν και να ληφθούν σοβαρά υπόψη από τους υπεύθυνους φορείς –εθνικούς φορείς και αιρετούς αντιπροσώπους των πολιτών της Ε.Ε.– για την υλοποίηση της πορείας σύγκλισης των κρατών της Ε.Ε.

Η διεύρυνση της Ευρώπης, σημείο αιχμής της ολοκλήρωσης, αποτελεί πρόκληση για την ελληνική και την ευρωπαϊκή κοινωνία, με ορίζοντες οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και κοινωνικής και πολιτισμικής εναρμόνισης, αντιμετωπίζοντας υπαρκτές δυσκολίες, όπως είναι τα οικονομικά προβλήματα και η ύπαρξη πολιτισμικών διαφοροικοτήτων. Από την άλλη μεριά, η «εταιροποίηση» γειτονικών στην Ελλάδα χωρών και κατ' επέκταση η πτώση εθνικών συνόρων, τα οποία είχαν οριστεί μέσα από συνεχείς, αιματηρούς, και μέσα σε εθνικά πάθη πολέμους, είναι ένα ακόμη φλέγον ζήτημα. Έτσι, φαίνεται ότι η διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης σχετίζεται με ποικιλία μεταβλητών, οι οποίες χρήζουν συστηματικής μελέτης (Μαρκής, 2000).

Η παρούσα έρευνα αναφέρεται σε μερικές από τις πλευρές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και μελετά τις στάσεις με τις οποίες οι Έλληνες φοιτητές την αντιμετωπίζουν. Ειδικότερα, η έρευνα αυτή αποσκοπεί στο να καταγράψει και να μελετήσει τις στάσεις φοιτητών σε θέματα δραστηριοτήτων ή αρμοδιοτήτων των Ευρωπαϊκών οργάνων, τις αρχές που πρέπει να χαρακτηρίζουν ένα κράτος-μέλος της Ε.Ε., τους σκοπούς της Ε.Ε. και άλλα συναισθήματα σχετικά με την Ε.Ε. Επιχειρείται επίσης να συγκριθούν οι απόψεις των ερωτώμενων ως προς το φύλο, τη σχολή φοίτησης και το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας. Η μη ύπαρξη πρόσφατων ερευνών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση στην Ελλάδα επιτρέπει τη διατύπωση περιορισμένου αριθμού ερευνητικών ερωτημάτων, όπως: σε ποιο βαθμό οι φοιτητές αποδέχονται τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης; σε ποιο βαθμό είναι ενημερωμένοι γύρω από τις δραστηριότητες και αρμοδιότητες των Ευρωπαϊκών θεσμών και οργάνων; ποια τακτική επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής προτιμούν για την Ελλάδα οι Έλληνες φοιτητές, μέσα στο ευρύτερο ευρωπαϊκό πολιτισμικό πλαίσιο; ποιοι είναι οι σκοποί και τα ιδανικά που εκφράζει γι' αυτούς η Ε.Ε.; σε ποιο βαθμό επικεντρώνονται οι Έλληνες φοιτητές στα οφέλη της συμμετοχής της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση ή αντίθετα στους κινδύνους για την εθνική ταυτότητα και πολιτιστική παράδοση; και τέλος, ποια επιρροή θεωρούν ότι ασκεί η Ε.Ε. στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας;

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Στην έρευνα έλαβαν μέρος συνολικά 180 έλληνες φοιτητές και φοιτήτριες που φοιτούν σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (Α.Ε.Ι.) της Αθήνας – στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο και στο Πανεπιστήμιο Πειραιά. Το συμπτωματικό αυτό δείγμα (Παρασκευόπουλος, 1990) απαρτίζεται από τρεις επιμέρους ομάδες φοιτητών, με κριτήριο την επιστημονική κατεύθυνση της σχολής στην οποία φοιτούν, δηλαδή την *κοινωνική* (14 φοιτητές Ψυχολογίας, 31 φοιτητές Οικονομικών Επιστημών και 15 φοιτητές άλλων κοινωνικών επιστημών), τη *θεωρητική* (21 φοιτητές Αγγλικής φιλολογίας, 25 φοιτητές

Ιστορίας-Αρχαιολογίας και 14 φοιτητές άλλων Θεωρητικών Επιστημών) και τη *θετική κατεύθυνση* (16 φοιτητές της σχολής Ηλεκτρολόγων-Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών και 44 φοιτητές άλλων θετικών επιστημών). Καθεμιά από τις ομάδες περιλαμβάνει 60 άτομα, με ίση αντιπροσώπευση των *δύο φύλων*, καθώς δεν συμπεριελήφθησαν στο δείγμα 43 ερωτηματολόγια που είχαν συμπληρωθεί από φοιτήτριες σχολών θεωρητικής κυρίως και κοινωνικής κατεύθυνσης. Η ηλικία των φοιτητών του δείγματος κυμαίνεται από 18 έως 25 έτη, με μέσο όρο ηλικίας τα 22,1 έτη. Ως προς τον *τόπο κατοικίας*, 152 φοιτητές δηλώνουν ότι κατοικούν μόνιμα στην Αθήνα, 11 σε άλλες πόλεις-πρωτεύουσες νομών της Ελλάδας και 17 σε άλλες πόλεις και κωμοπόλεις της Ελληνικής περιφέρειας. Οι περισσότεροι (131) φοιτητές έχουν ζήσει στην Αθήνα το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους. Ως προς το οικονομικό επίπεδο, 61 άτομα αναφέρουν συνολικό ετήσιο οικογενειακό εισόδημα έως 15.000€, (47,8%), 86 άτομα μεταξύ 16.000-30.000€, και 33 (18,3%) άτομα αναφέρουν εισόδημα άνω των 30.000€.

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας κατασκευάστηκε στον Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ερωτηματολόγιο σχετικά με τις στάσεις των Ελλήνων φοιτητών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ένωση και με τη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Για την κατασκευή των ερωτήσεων αξιοποιήθηκαν μορφές ερωτήσεων και ιδέες από σχετικές μελέτες της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, και ιδιαίτερα προηγούμενη μελέτη του Hewstone (1986). Ειδικότερα, για το περιεχόμενο των ερωτήσεων, σε κάποιο βαθμό αξιοποιήθηκε σχετική αρθρογραφία του Αθηναϊκού κυρίως ημερησίου τύπου, καθώς και του Ευρωπαϊκού.

Το κύριο σώμα των 31 κλειστών ερωτήσεων διακρίνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος, και μεγαλύτερο σε έκταση, περιλαμβάνει προτάσεις που εστιάζουν στο γνωστικό και συναισθηματικό περιεχόμενο των στάσεων για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Ένα παράδειγμα γνωστικού περιεχομένου στάσης: «πόσο συμφωνείτε με τους παρακάτω σκοπούς της Ε.Ε.; Σημειώστε δίπλα στον κάθε σκοπό τον αριθμό που εκφράζει τη δική σας άποψη...» και ακολουθούσε μία λίστα με σκοπούς της Ε.Ε. «Δημιουργία Ευρωπαϊκού στρατού, Ενίσχυση του ρόλου της Ευρώπης στον κόσμο, Οικονομική ανάπτυξη, Ανάδειξη σε υπερδύναμη, Αμοιβαιότητα μεταξύ των Ευρωπαϊκών εθνών» κ.ά. Ένα παρά-

δειγμα συναισθηματικού περιεχομένου στάσης: «Πόσο εμπιστεύεστε την εξωτερική πολιτική της Ε.Ε.»). Οι ερωτώμενοι καλούνταν να απαντήσουν σε μία πεντάβαθμη κλίμακα όπου 1 σημαίνει «καθόλου», 5 σημαίνει «πάρα πολύ» και το 3 αντιστοιχεί στην έλλειψη σαφούς τοποθέτησης. Στο δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου περιλαμβάνονται ερωτήσεις για τις τακτικές επιπολιτισμού (Berry, 1997, 2001) που προτιμούν οι ερωτώμενοι να ακολουθήσουν οι Έλληνες, στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος διατυπώνονται ερωτήσεις για συγκεκριμένα ζητήματα που αφορούν στην Ε.Ε., όπως την επιρροή της Ε.Ε. σε θέματα οικονομικά και πολιτικά της Ελλάδας, τον τρόπο που λαμβάνονται οι αποφάσεις στην Ε.Ε., καθώς και ερωτήσεις για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, όπως φύλο, ηλικία, σχολή φοίτησης και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας των φοιτητών. Το τελευταίο μελετάται με δύο συγκεκριμένες κλειστές ερωτήσεις που αφορούν στην επαγγελματική απασχόληση των γονέων των φοιτητών, με βάση διεθνή κατηγοριοποίηση των επαγγελμάτων (International Labour Office, 1990) και στο ετήσιο οικογενειακό εισόδημα των φοιτητών, εκφρασμένο σε τρία διαστήματα τιμών (από 15000€ έως 30000€ και άνω), για το χαμηλό, μέσο και υψηλό ετήσιο οικογενειακό εισόδημα (Halman, 2001).

Οι ερωτώμενοι συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια ομαδικά, μέσα στην τάξη/αμφιθέατρο διδασκαλίας, πριν ή μετά τη διεξαγωγή ακαδημαϊκών παραδόσεων, αφού είχε γίνει προηγουμένως σχετική συνεννόηση με τον υπεύθυνο διδάσκοντα. Δόθηκαν οι απαραίτητες οδηγίες για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και διασφαλίστηκε η ανωνυμία των συμμετεχόντων. Ο χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου ήταν 15-20'.

Ευρήματα

Τα ευρήματα της έρευνας αναφέρονται στα εξής θέματα: (α) συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και προτιμώμενη τακτική επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής, (β) γνώση για τις δραστηριότητες θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., (γ) ι-δανικά χαρακτηριστικά της Ε.Ε., (δ) σκοποί της Ε.Ε., (ε) οφέλη και κίνδυνοι από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε., και (στ) επιρροή της Ε.Ε. στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας.

Ο έλεγχος της στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών των

μέσων όρων των στάσεων των φοιτητών έγινε με πολυμεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης για επαναληπτικές μετρήσεις (repeated measures MANOVA), όπου ως επαναληπτικές μετρήσεις λογίζονται οι στάσεις των φοιτητών για επιμέρους τομείς κάθε θεματικής ενότητας. Οι δημογραφικές μεταβλητές φύλο, σχολή φοίτησης και οικονομικό επίπεδο εντάχθηκαν στα πολυμεταβλητά μοντέλα ως ανεξάρτητοι παράγοντες (MANOVA). Για τον έλεγχο των διαφορών των μέσων όρων ανά ζεύγη επιλέχθηκε το post hoc κριτήριο του Bonferroni (Holland και Copenhagen, 1988). Επίσης, χρησιμοποιήθηκε η στατιστική τεχνική της πολυδιάστατης γεωμετρικής βαθμονόμησης ομοιοτήτων (multidimensional scaling), η οποία διερευνά την παραγοντική δομή μιας ομάδας μεταβλητών με βάση τις αποστάσεις μεταξύ των τιμών τους (Young και Hamer, 1987). Η μέθοδος αυτή προσομοιάζει, ως προς το σκοπό της, στην ανάλυση παραγόντων και προτιμήθηκε στην έρευνά μας, επειδή απεικονίζει γεωμετρικά τις συντεταγμένες των μεταβλητών, έτσι ώστε να καθίσταται ευκολότερη η ερμηνεία τους. Οι διαφορές των κατανομών συχνοτήτων μεταξύ κατηγορικών διμεταβλητών ελέγχθηκαν με το κριτήριο χ^2 .

Συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και τακτικές επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής

Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση είναι μια πραγματικότητα που βρίσκει σύμφωνη τη μεγάλη πλειοψηφία (87,8%) των 180 φοιτητών του δείγματος, ενώ ιδιαίτερα υψηλό είναι και το ποσοστό αποδοχής της συμμετοχής της χώρας μας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (68,9%). Οι αρνητικές αποκρίσεις περιορίζονται στο 3,9% και 11,7%, αντίστοιχα, ενώ σχετικά λίγοι είναι και οι φοιτητές που αποφεύγουν να πάρουν σαφή θέση (8,3% και 19,4%, αντίστοιχα). Όπως έδειξε το κριτήριο χ^2 , η γενική αυτή εικόνα δε διαφοροποιείται υπό την επίδραση του φύλου, του οικονομικού επιπέδου και της σχολής φοίτησης.

Στο ερώτημα σχετικά με το ποια τακτική επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής είναι προτιμότερο να υιοθετήσουν οι Έλληνες όσον αφορά το «πώς πρέπει να σχετίζονται στην Ε.Ε. τα ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας με τα πολι-

τιστικά χαρακτηριστικά της Ε.Ε.», τον υψηλότερο μέσο όρο συγκέντρωσαν η τακτική της «εναρμόνισης» ($M = 3,72$) και αμέσως μετά η τακτική του «διαχωρισμού» ($M = 3,63$). Οι τιμές αυτές δηλώνουν θετική στάση, εφόσον προσεγγίζουν το σημείο «πολύ» της κλίμακας μέτρησης. Ακολουθούν, με αρκετή διαφορά, η τακτική της «αφομοίωσης» ($M = 1,85$) και, τελευταία, η τακτική της «περιθωριοποίησης» ($M = 1,39$) (βλ. πίνακα 1). Και οι δύο αυτές τιμές δηλώνουν αρνητική στάση, μεταξύ «καθόλου» και «λίγο». Σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο του Wilks, οι προηγούμενες διαφορές μεταξύ των τεσσάρων μέσων όρων είναι στατιστικώς σημαντικές: $\Lambda = 0,13$, $F(3, 177) = 380,32$, $p < 0,001$, και εξηγούν μεγάλο ποσοστό διασποράς ($\eta^2 = 0,87$).

Η προηγούμενη εικόνα διαφοροποιείται ελάχιστα όταν η ερώτηση για την προτιμώμενη τακτική προσαρμογής επικεντρώνεται στο «πώς πρέπει να σχετίζονται στην Ε.Ε. τα εθνικά συμφέροντα της χώρας μας με τα συμφέροντα της Ε.Ε.». Η «εναρμόνιση» ($M = 3,69$) προηγείται σαφώς του «διαχωρισμού» ($M = 3,18$), ο μέ-

Πίνακας 1

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των στάσεων των 180 φοιτητών του δείγματος σχετικά με την τακτική επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής που προτιμούν για τους Έλληνες στην Ε.Ε., όσον αφορά στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και στο εθνικό συμφέρον

Τακτικές προσαρμογής	M	s
<i>Όσον αφορά στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά</i>		
Εναρμόνιση	3,72 _a	1,20
Διαχωρισμός	3,63 _a	1,27
Αφομοίωση	1,85 _β	0,88
Περιθωριοποίηση	1,39 _γ	0,84
<i>Όσον αφορά στο εθνικό συμφέρον</i>		
Εναρμόνιση	3,69 _a	1,10
Διαχωρισμός	3,18 _β	1,22
Αφομοίωση	2,53 _γ	0,97
Περιθωριοποίηση	1,58 _δ	1,13

Σημείωση: Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

- * $p < .001$
- ** $p < 0,05$
- *** $p < 0,001$

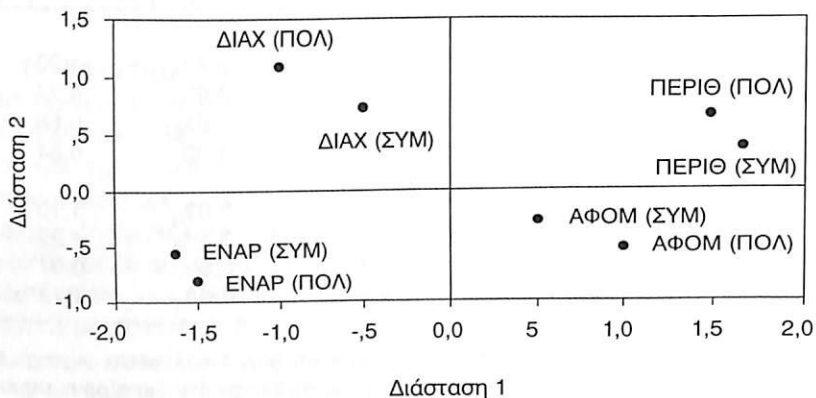
σος όρος του οποίου βρίσκεται περίπου στο μέσο της κλίμακας, «ούτε λίγο, ούτε πολύ», και δηλώνει μάλλον ασαφή προτίμηση. Ακολουθούν η «αφομοίωση» ($M = 2,53$) και η «περιθωριοποίηση» ($M = 1,58$), με τιμές που δηλώνουν αρνητική στάση, από «λίγο» έως «καθόλου» (βλ. πίνακα 1). Το πολυμεταβλητό κριτήριο του Wilks επιβεβαιώνει τη σημαντικότητα των παραπάνω διαφορών των μέσων όρων: $\Lambda = 0,26$, $F(3, 177) = 166,90$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,74$.

Η σχέση ανάμεσα στους μέσους όρους των απαντήσεων των τακτικών προσαρμογής και στις μεταβλητές του φύλου, του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου και της σχολής φοίτησης φάνηκε να είναι στατιστικώς ασήμαντη, ενώ το ίδιο ισχύει και για τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

Η ανάλυση των αποστάσεων μεταξύ των τεσσάρων τακτικών επιπολιτισμού ή προσαρμογής με τη μέθοδο της πολυδιάστατης γεωμετρικής βαθμονόμησης ομοιοτήτων έδωσε δύο σαφείς διαστάσεις (βλ. σχήμα 1), οι οποίες αντιστοιχούν εμφανώς στο μο-

Σχήμα 1

Πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων (multidimensional scaling) των στάσεων των φοιτητών σχετικά με την τακτική επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής των Ελλήνων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όσον αφορά στα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και το εθνικό συμφέρον

ΔΙΑΧ	Διαχωρισμός	ΠΕΡΙΘ	Περιθωριοποίηση
ΕΝΑΡ	Εναρμόνιση	ΑΦΟΜ	Αφομοίωση
(ΠΟΛ)	Πολιτιστικά χαρακτηριστικά	(ΣΥΜ)	Εθνικό συμφέρον

ντέλο επιπολιτισμού του Berry: η πρώτη διάσταση (οριζόντιος άξονας) αναφέρεται στη διατήρηση ή όχι των εθνικών στοιχείων, ενώ η δεύτερη διάσταση (κάθετος άξονας) αφορά στην επαφή ή όχι μεταξύ των ομάδων. Το stress της διάταξης αυτής ήταν 0,05, ενώ ο δείκτης F^2 ήταν 0,99.

Γνώση για τις δραστηριότητες θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η γνώση των φοιτητών για τις δραστηριότητες των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προκύπτει αρκετά χαμηλή. Όπως φαίνεται στον πίνακα 2, οι σχετικοί μέσοι όροι κυμαίνονται από 1,79 για τους «ευρωπαϊούς επιτρόπους», μέχρι 2,15 για το «ευρωπαϊκό δικαστήριο», ενώ η γνώση για το «ευρωκοινοβούλιο» κυμαίνεται σε ενδιάμεσο επίπεδο ($M = 1,96$). Οι διαφορές μεταξύ των μέσων όρων είναι στατιστικώς σημαντικές, σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο του Wilks: $\Lambda = 0,80$, $F(2, 178) = 22,39$, $p < 0,001$, αν και το ποσοστό της εξηγούμενης διασποράς δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλο ($\eta^2 = 0,20$). Ωστόσο, και οι τρεις αυτές τιμές βρίσκονται μεταξύ των σημείων της κλίμακας μέτρησης που δηλώνουν «καθόλου» έως «λίγη» γνώση.

Πίνακας 2

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των στάσεων των 180 φοιτητών του δείγματος σχετικά με τη γνώση για τις δραστηριότητες θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Θεσμικά όργανα της Ε.Ε.	M	s
Ευρωπαϊκό δικαστήριο	2,12 _α	0,87
Ευρωκοινοβούλιο	1,98 _β	0,84
Ευρωπαίοι επιτρόποι	1,77 _γ	0,87

Σημείωση. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

- * $p < 0,05$
- ** $p < 0,01$
- *** $p < 0,001$

Όσον αφορά στον έλεγχο των ανεξάρτητων μεταβλητών, βρέθηκε στατιστικώς σημαντική σχέση με το φύλο στους μέσους όρους γνώσης γύρω από τη λειτουργία θεσμικών οργάνων της Ε.Ε. Οι διαφορές εντοπίζονται στη γνώση για το «ευρωπαϊκό δικαστήριο», όπου οι άνδρες ($M = 2,41$) σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από ό,τι οι γυναίκες ($M = 1,90$): $F(1, 166) = 12,28, p < 0,001$.

Ιδανικά χαρακτηριστικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να εκφέρουν τη γνώμη τους όσον αφορά στη σημασία δέκα χαρακτηριστικών ως *βασικών συστατικών στοιχείων της Ε.Ε.* Όπως φαίνεται στον πίνακα 3, υψηλότερο μέσο όρο (ο οποίος δηλώνει θετικότερη αξιολόγηση) συγκέντρωσαν τα χαρακτηριστικά «σεβασμός των ανθρωπίνων δι-

Πίνακας 3

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των στάσεων των 180 φοιτητών του δείγματος σχετικά με τα ιδανικά χαρακτηριστικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ιδανικά χαρακτηριστικά της Ε.Ε.	M	s
Σεβασμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων	4,73 _α	0,58
Δημοκρατικό πολίτευμα	4,68 _α	0,52
Κοινωνική δικαιοσύνη	4,53 _β	0,59
Προστασία του περιβάλλοντος	4,26 _γ	0,81
Υψηλό μορφωτικό επίπεδο	3,93 _δ	0,95
Υψηλό τεχνολογικό επίπεδο	3,71 _ε	0,97
Ευρωπαϊκή ιδέα	3,67 _ε	0,82
Υψηλό εθνικό φρόνημα	3,61 _ε	1,05
Υψηλό οικονομικό επίπεδο	3,60 _ε	0,94
Χριστιανική πίστη	2,73 _ζ	1,20

Σημείωση. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

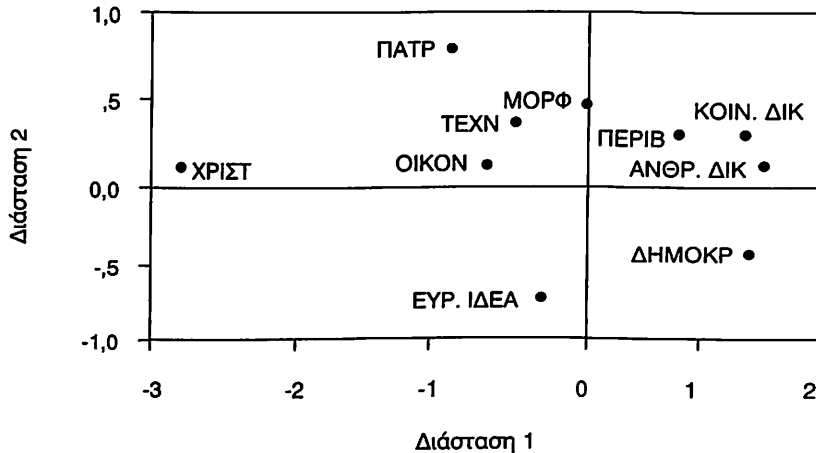
*** $p < 0,001$

καιωμάτων» ($M = 4,73$) και «δημοκρατικό πολίτευμα» ($M = 4,68$). Ακολουθούν, διαδοχικά, τα χαρακτηριστικά «κοινωνική δικαιοσύνη» ($M = 4,53$), «προστασία του περιβάλλοντος» ($M = 4,26$) και «υψηλό μορφωτικό επίπεδο» ($M = 3,93$). Πάνω από το μεσαίο σημείο της πεντάβαθμης κλίμακας μέτρησης και σε παρόμοιο επίπεδο μεταξύ τους τοποθετούνται τα χαρακτηριστικά «υψηλό τεχνολογικό επίπεδο» ($M = 3,71$), «ευρωπαϊκή ιδέα» ($M = 3,67$), «υψηλό εθνικό φρόνημα» ($M = 3,61$) και «υψηλό οικονομικό επίπεδο» ($M = 3,60$). Αρκετά χαμηλότερα, ως λιγότερο σημαντικό χαρακτηριστικό αξιολογείται η «χριστιανική πίστη» ($M = 2,73$). Το πολυμεταβλητό κριτήριο Wilks' Λ δείχνει τη στατιστική σημαντικότητα των διαφορών των μέσων όρων: $\Lambda = 0,24$, $F(9, 171) = 59,68$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,76$.

Η μόνη δημογραφική μεταβλητή που διαφοροποιεί την προηγούμενη γενική εικόνα όσον αφορά τα ιδανικά χαρακτηριστικά της Ε.Ε. είναι το οικονομικό επίπεδο. Ειδικότερα, οι φοιτητές με υψηλό ετήσιο οικογενειακό εισόδημα ($M = 4,63$) αξιολογούν θετικότερα το «υψηλό μορφωτικό επίπεδο» από ό,τι οι φοιτητές με μεσαίο ($M = 3,75$) και χαμηλό εισόδημα ($M = 3,99$): $F(2, 166) = 9,69$, $p < 0,001$. Παρομοίως, οι φοιτητές υψηλού εισοδήματος ($M = 4,79$) θεωρούν πιο σπουδαία την «κοινωνική δικαιοσύνη» από τους φοιτητές χαμηλού εισοδήματος ($M = 4,41$), ενώ οι φοιτητές με μεσαίο εισόδημα βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο ($M = 4,52$): $F(2, 166) = 3,18$, $p < 0,05$.

Η πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων των ιδανικών χαρακτηριστικών της Ε.Ε. μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για τη σχέση μεταξύ των χαρακτηριστικών αυτών, σύμφωνα πάντα με τις απόψεις των φοιτητών. Στο σχήμα 2 διακρίνονται δύο διπολικές διαστάσεις: η πρώτη διάσταση (οριζόντιος άξονας) αναφέρεται σε κοινωνικά εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά, όπως «σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», «δημοκρατία» και «κοινωνική δικαιοσύνη», έναντι παραδοσιακών χαρακτηριστικών, όπως –και ιδιαίτερα– της «χριστιανικής πίστης». Η δεύτερη διάσταση (κάθετος άξονας) αναφέρεται σε ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά έναντι άλλων εθνικών χαρακτηριστικών, αφού τα άκρα της ορίζονται από την «ευρωπαϊκή ιδέα» και τον «πατριωτισμό, το υψηλό εθνικό φρόνημα». Τα τεχνολογικά εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά, π.χ. «υψηλό οικονομικό επίπεδο», «υψηλό τεχνολογικό-επίπεδο», «υψηλό μορφωτικό επίπεδο», τοποθετούνται στο μέσο και των δύο διαστάσεων. Για τη διάταξη αυτή το *stress* ήταν 0,05 και ο δείκτης R^2 ήταν 0,99.

Σχήμα 2
 Πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων (multidimensional scaling) των στάσεων των φοιτητών σχετικά με τα ιδανικά χαρακτηριστικά ενός κράτους-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΑΝΘΡ. ΔΙΚ	Σεβασμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων	ΤΕΧΝΟΛ	Υψηλό τεχνολογικό επίπεδο
ΔΗΜΟΚΡ	Δημοκρατικό πολίτευμα	ΕΥΡ. ΙΔΕΑ	Ευρωπαϊκή ιδέα
ΚΟΙΝ. ΔΙΚ	Κοινωνική δικαιοσύνη	ΠΑΤΡ	Πατριωτισμός, υψηλό εθνικό φρόνημα
ΠΕΡΙΒ	Προστασία του περιβάλλοντος	ΟΙΚΟΝ	Υψηλό οικονομικό επίπεδο
ΜΟΡΦ	Υψηλό μορφωτικό επίπεδο	ΧΡΙΣΤ	Χριστιανική πίστη

Σκοποί της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ο πίνακας 4 παρουσιάζει τις στάσεις των συμμετεχόντων σχετικά με τους σκοπούς της Ε.Ε. Σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο του Wilks, υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των μέσων όρων των εννέα σκοπών που αξιολογήθηκαν: $F(8, 172) = 119,74, p < 0,001, \eta^2 = 0,85$. Ειδικότερα, τέσσερις σκοποί συγκεντρώνουν τη μεγαλύτερη προτίμηση των φοιτητών: η «αμοιβαιότητα μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών» ($M = 4,43$), η «οικονομική ανάπτυξη» ($M = 4,32$), η «ενίσχυση του ρόλου της Ευρώπης στον κόσμο» ($M = 4,31$) και η «οικολογική ισορροπία» ($M = 4,27$). Ακολουθούν τα «απαραβίαστα εσωτερικά και εξωτερικά σύνορα» ($M = 3,80$) και, αρκετά χαμηλότερα, ακο-

Πίνακας 4

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των στάσεων των 180 φοιτητών του δείγματος σχετικά με τους σκοπούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σκοποί της Ε.Ε.	M	s
Αμοιβαιότητα μεταξύ των εθνών	4,43 _α	0,79
Οικονομική ανάπτυξη	4,32 _α	0,60
Ενίσχυση της Ευρώπης στον κόσμο	4,31 _α	0,80
Οικολογική ισορροπία	4,27 _α	0,90
Απαραβίαστα σύνορα	3,80 _β	1,04
Ανάδειξη της Ευρώπης σε υπερδύναμη	3,37 _γ	1,15
Ομοσπονδία με κρατικές κυβερνήσεις	3,28 _γ	1,18
Δημιουργία ευρωπαϊκού στρατού	2,85 _δ	1,21
Ομοσπονδία με κεντρική κυβέρνηση	2,34 _ε	1,26

Σημείωση. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

*** $p < 0,001$

λουθούν οι σκοποί «ανάδειξη της Ευρώπης σε υπερδύναμη» ($M = 3,37$) και «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρές κρατικές κυβερνήσεις» ($M = 3,28$). Τους χαμηλότερους μέσους όρους, κάτω δηλαδή από το μεσαίο σημείο της κλίμακας μέτρησης και με στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ τους, σημειώνουν: η «δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού στρατού» ($M = 2,85$) και η «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση» ($M = 2,34$).

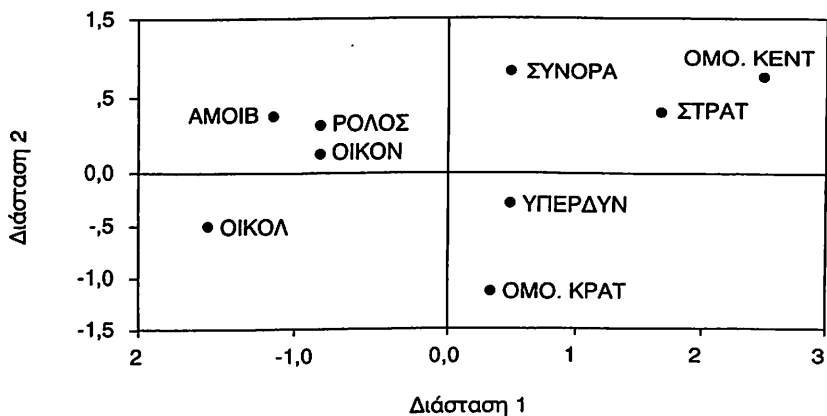
Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η αξιολόγηση των σκοπών της Ε.Ε. συνδέεται με δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, εφόσον στατιστικώς σημαντική φαίνεται η σχέση τόσο με το φύλο, όσο και με το οικονομικό επίπεδο. Όσον αφορά στο φύλο, οι διαφορές οφείλονται κυρίως στη «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρές κρατικές κυβερνήσεις»: $F(1, 166) = 33,77, p < 0,001$, όπου οι άνδρες ($M = 3,82$) υπερέρχουν σημαντικά των γυναικών ($M = 2,78$), καθώς και στη «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση»: $F(1, 166) = 7,62, p < 0,01$, όπου η τάση αντιστρέφεται, δηλ. οι γυναίκες ($M = 2,58$) σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τους άνδρες ($M = 2,02$). Ως προς το οικονομικό επίπεδο, τα άτομα υψηλού ετήσιου εισοδήματος αξιολόγησαν πιο αρνητικά, σε σύγκριση με τα άτομα μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος, τους στόχους «ενίσχυση του ρόλου της Ευρώπης στον κό-

σμο»: $M_{\gamma\psi.ΕΙΣ} = 3,73$, $M_{ΜΕΣ.ΕΙΣ} = 4,31$, $M_{\chi\alpha\mu.ΕΙΣ} = 4,64$, $F(2, 166) = 12,14$, $p < 0,001$, «απαραβίαστα εσωτερικά και εξωτερικά σύνορα»: $M_{\gamma\psi.ΕΙΣ} = 3,33$, $M_{ΜΕΣ.ΕΙΣ} = 3,80$, $M_{\chi\alpha\mu.ΕΙΣ} = 4,04$, $F(2, 166) = 4,00$, $p < 0,05$, «ανάδειξη της Ευρώπης σε υπερδύναμη»: $M_{\gamma\psi.ΕΙΣ} = 3,01$, $M_{ΜΕΣ.ΕΙΣ} = 3,41$, $M_{\chi\alpha\mu.ΕΙΣ} = 3,75$, $F(2, 166) = 3,64$, $p < 0,05$, και «δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού στρατού»: $M_{\gamma\psi.ΕΙΣ} = 2,24$, $M_{ΜΕΣ.ΕΙΣ} = 2,37$, $M_{\chi\alpha\mu.ΕΙΣ} = 2,30$, $F(2, 166) = 3,93$, $p < 0,05$.

Η γραφική απεικόνιση των αποστάσεων μεταξύ των απαντήσεων των συμμετεχόντων όσον αφορά στους στόχους της Ε.Ε. φαίνεται στο σχήμα 3. Σύμφωνα με το αποτέλεσμα της πολυδιάστατης γεωμετρικής βαθμονόμησης ομοιοτήτων, η πρώτη διάσταση (οριζόντιος άξονας) διαχωρίζει τους κοινωνικο-οικονομικούς σκοπούς, στο αριστερό άκρο, από τους στρατιωτικο-πολιτικούς σκοπούς, στο δεξί άκρο. Ως κοινωνικο-οικονομικοί σκοποί μπορούν να

Σχήμα 3

Πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων (multidimensional scaling) των στάσεων των φοιτητών σχετικά με τους σκοπούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης

AMOIB	Αμοιβαιότητα μεταξύ των εθνών	ΥΠΕΡΔΥΝ	Ανάδειξη της Ευρώπης σε υπερδύναμη
ΟΙΚΟΝ	Οικονομική ανάπτυξη	ΟΜΟ. ΚΡΑΤ	Ομοσπονδία με κρατικές κυβερνήσεις
ΡΟΛΟΣ	Ενίσχυση της Ευρώπης στον κόσμο	ΣΤΡΑΤ	Δημιουργία ευρωπαϊκού στρατού
ΟΙΚΟΛ	Οικολογική ισορροπία	ΟΜΟ. ΚΕΝΤ	Ομοσπονδία με κεντρική κυβέρνηση

θεωρηθούν η «αμοιβαιότητα μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών», η «οικολογική ισορροπία», και η «οικονομική ανάπτυξη», ενώ ως σαφώς στρατιωτικο-πολιτικοί στόχοι είναι η «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση» και η «δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού στρατού». Στη δεύτερη διάσταση (κάθετος άξονας) συναντάμε τους εθνικούς σκοπούς έναντι των κοινών ευρωπαϊκών. Μάλιστα, καθαρά εθνικός σκοπός, στο κάτω άκρο και σε απόσταση από τους υπόλοιπους, είναι η «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρές κρατικές κυβερνήσεις», ενώ στο άνω άκρο της διάστασης αυτής συναντάμε τουλάχιστον πέντε κοινούς ευρωπαϊκούς σκοπούς, σε παρόμοιο επίπεδο: «απαραβίαστα σύνορα», «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση», «δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού στρατού», «αμοιβαιότητα μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών» και «ενίσχυση του ρόλου της Ευρώπης στον κόσμο». Οι στατιστικοί δείκτες για τη διάταξη αυτή ήταν πολύ καλοί: $stress = 0,03$ και $R^2 = 0,99$.

Οφέλη και κίνδυνοι από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Τα οφέλη από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. αξιολογήθηκαν σε δύο επίπεδα: συλλογικό-εθνικό και προσωπικό-ατομικό. Οι φοιτητές του δείγματος αξιολόγησαν τα εθνικά οφέλη ($M = 3,33$) πιο θετικά από ό,τι τα προσωπικά ($M = 2,81$): Wilks' $\Lambda = 0,75$, $F(1, 179) = 59,01$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,25$, ενώ και οι δύο μέσοι όροι κυμαίνονται περίπου στο μεσαίο σημείο της πεντάβαθμης κλίμακας μέτρησης, δηλώνοντας όχι σαφώς διατυπωμένες θέσεις (βλ. πίνακα 5).

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι το φύλο και το οικονομικό επίπεδο διαφοροποιούν εν μέρει την παραπάνω γενική εικόνα. Ειδικότερα, η σχέση με το οικονομικό επίπεδο έχει ως εξής: Οι συμμετέχοντες με μεγάλο ετήσιο εισόδημα ($M_{ΕΘΝ.ΩΦ} = 3,72$, $M_{ΠΡΟΣ.ΩΦ} = 3,47$) σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους από ό,τι οι ομάδες μεσαίου ($M_{ΕΘΝ.ΩΦ} = 3,45$, $M_{ΠΡΟΣ.ΩΦ} = 2,83$) και χαμηλού εισοδήματος ($M_{ΕΘΝ.ΩΦ} = 3,00$, $M_{ΠΡΟΣ.ΩΦ} = 2,51$), όσον αφορά τόσο στα εθνικά οφέλη: $F(2, 166) = 5,72$, $p < 0,01$, όσο και στα προσωπικά οφέλη: $F(2, 166) = 5,78$, $p < 0,01$. Η σχέση με το φύλο είναι πιο σύνθετη, αφού διαφέρει για τις δύο εξαρτημένες μεταβλητές. Οι άνδρες ($M = 3,57$) αξιολογούν θετικότερα από ό,τι οι γυναίκες ($M = 3,21$) τα εθνικά οφέλη: $F(1, 166) = 4,74$, $p < 0,05$, ενώ οι γυναίκες ($M = 2,79$) αξιολογούν θετικότε-

Πίνακας 5

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των στάσεων των 180 φοιτητών του δείγματος σχετικά με τα οφέλη και τους κινδύνους από το ότι η Ελλάδα αποτελεί κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

	M	s
<i>Οφέλη από τη συμμετοχή στην Ε.Ε.</i>		
Εθνικά οφέλη	3,33	0,96
Προσωπικά οφέλη	2,81	1,14
<i>Κίνδυνοι από τη συμμετοχή στην Ε.Ε.</i>		
Αλλοίωση των παραδόσεων	3,63 _α	0,93
Αλλοίωση της γλώσσας	3,49 _{α,β}	1,02
Αλλοίωση του πληθυσμού	3,37 _{β,γ}	1,06
Αλλοίωση της ορθόδοξης παράδοσης	3,21 _γ	1,17
Εδαφική ακεραιότητα	2,47 _δ	1,12

Σημείωση. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

*** $p < 0,001$

ρα από ό,τι οι άνδρες ($M = 3,09$) τα προσωπικά οφέλη: $F(1, 166) = 4,35$, $p < 0,05$.

Όταν οι συμμετέχοντες καλούνται να αξιολογήσουν τους κινδύνους που εγκυμονεί η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε., διατηρούν σχετικά μετριοπαθείς στάσεις, όπως και απέναντι στα οφέλη. Συγκεκριμένα, ο υψηλότερος μέσος όρος που δηλώνει και ανησυχία για την ύπαρξη κινδύνου ανήκει στην «αλλοίωση των εθνικών παραδόσεων» ($M = 3,63$). Ακολουθούν: η «αλλοίωση της γλώσσας» ($M=3,49$), η «αλλοίωση του πληθυσμού» ($M=3,37$) και η «αλλοίωση της ορθόδοξης παράδοσης» ($M = 3,21$). Τελευταίος κίνδυνος, με διαφορά από τους προηγούμενους, και κάτω από το μεσαίο σημείο της κλίμακας μέτρησης, είναι αυτός που αναφέρεται στην «εδαφική ακεραιότητα» ($M = 2,47$) (βλ. πίνακα 5). Οι παραπάνω διαφορές των μέσων όρων είναι στατιστικώς σημαντικές, σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο του Wilks: $\Lambda = 0,50$, $F(4, 176) = 43,46$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,50$.

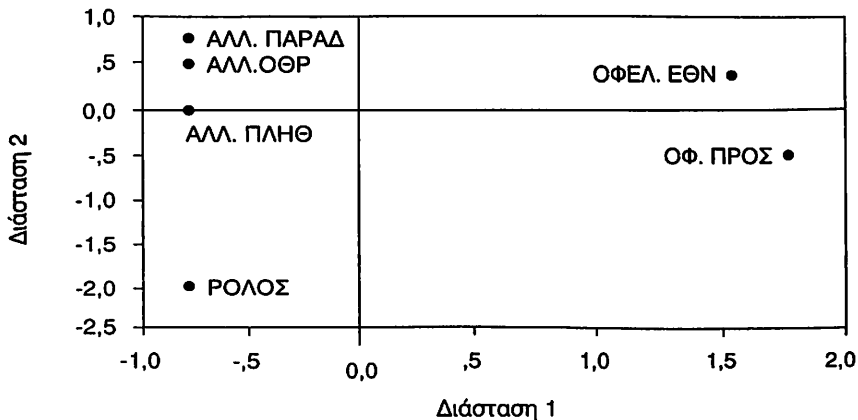
Όπως στα οφέλη, έτσι και στους κινδύνους από τη συμμετοχή στην Ε.Ε., η σχέση με τις δημογραφικές μεταβλητές είναι στατιστικώς σημαντική. Ως προς το οικονομικό επίπεδο, οι διαφορές εντοπίζονται στους κινδύνους «αλλοίωση των εθνικών παραδόσε-

ων»: $F(2, 166) = 4,49, p < 0,05$, «αλλοίωση της γλώσσας»: $F(2, 166) = 5,73, p < 0,01$, και «εδαφική ακεραιότητα»: $F(2, 166) = 6,97, p < 0,001$, όπου τα άτομα με μεσαίο ετήσιο εισόδημα ($M_{ΕΘΝ.ΠΑΡ} = 3,82, M_{ΓΛΩΣ} = 3,72, M_{ΕΔΑΦ} = 2,79$) σημείωσαν τον υψηλότερο μέσο όρο και τα άτομα με υψηλό ετήσιο εισόδημα ($M_{ΕΘΝ.ΠΑΡ} = 3,21, M_{ΓΛΩΣ} = 2,98, M_{ΕΔΑΦ} = 1,93$) σημείωσαν το χαμηλότερο μέσο όρο, ενώ η αξιολόγηση των ατόμων χαμηλού εισοδήματος ($M_{ΕΘΝ.ΠΑΡ} = 3,64, M_{ΓΛΩΣ} = 3,38, M_{ΕΔΑΦ} = 2,36$) βρίσκεται σε ενδιάμεσο επίπεδο. Ως προς το φύλο, και πάλι το αποτέλεσμα είναι πιο σύνθετο. Οι άνδρες φαίνεται να ανησυχούν περισσότερο από τις γυναίκες για την «αλλοίωση των εθνικών παραδόσεων»: $M_{ΑΝΔ} = 3,72, M_{ΓΥΝ} = 3,39, F(1, 166) = 4,39, p < 0,05$, και την «αλλοίωση της ορθόδοξης παράδοσης», $M_{ΑΝΔ} = 3,63, M_{ΓΥΝ} = 2,99, F(1, 166) = 10,25, p < 0,01$, ενώ οι γυναίκες υπερσυχύουν των ανδρών λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τον κίνδυνο της «εδαφικής ακεραιότητας»: $M_{ΑΝΔ} = 2,69, M_{ΓΥΝ} = 2,03, F(1, 166) = 11,65, p < 0,001$.

Στο σχήμα 4 παρουσιάζεται το αποτέλεσμα από την εφαρμογή

Σχήμα 4

Πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων (multidimensional scaling) των στάσεων των φοιτητών σχετικά με τα οφέλη και τους κινδύνους από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση

ΑΛΛ. ΠΑΡΑΔ Αλλοίωση παραδόσεων
 ΑΛΛ. ΓΛΩΣ Αλλοίωση γλώσσας
 ΑΛΛ. ΠΛΗΘ Αλλοίωση πληθυσμού
 ΑΛΛ. ΟΡΘ Αλλοίωση ορθοδοξίας
 ΕΔΑΦ. ΑΚΕΡ Εδαφική ακεραιότητα

ΟΦΕΛ. ΕΘΝ Εθνικά οφέλη
 ΟΦΕΛ. ΠΡΟΣ Προσωπικά οφέλη

της στατιστικής ανάλυσης της πολυδιάστατης γεωμετρικής βαθμονόμησης ομοιοτήτων στις στάσεις των φοιτητών για τα οφέλη και τους κινδύνους από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η πρώτη διάσταση (στον οριζόντιο άξονα) διαχωρίζει σαφώς τα οφέλη (δεξί άκρο) από τους κινδύνους (αριστερό άκρο). Η δεύτερη διάσταση (στον κάθετο άξονα) φαίνεται πως αναφέρεται στα γεωπολιτικά στοιχεία της «εδαφικής ακεραιότητας», έναντι των πολιτιστικών στοιχείων, όπως η «αλλοίωση των εθνικών παραδόσεων» και η «αλλοίωση της γλώσσας». Και αυτή η διάταξη χαρακτηρίζεται από πολύ ικανοποιητικούς στατιστικούς δείκτες: το stress ήταν 0,05 και ο δείκτης R2 ήταν 0,99.

Επιρροή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας

Μετρήθηκε η στάση των φοιτητών για την επιρροή που ασκεί η Ευρωπαϊκή Ένωση στο εσωτερικό της Ελλάδας, όσον αφορά σε τρία επιμέρους ζητήματα. Οι μέσοι όροι των στάσεων των φοιτητών παρουσιάζονται από μέτριοι έως πολύ υψηλοί, αν και όχι στο ίδιο επίπεδο για κάθε θέμα, όπως έδειξε το πολυμεταβλητό κριτήριο του Wilks: $\Lambda = 0,69$, $F(2, 178) = 40,55$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,31$. Σημαντικότερη, σε φθίνουσα ακολουθία, θεωρείται ότι είναι η επιρροή της Ε.Ε. σε «οικονομικά ζητήματα» ($M = 4,41$), στην «εξωτερική πολιτική» ($M = 4,13$) και σε «πολιτικά ζητήματα» ($M = 3,76$) (βλ. πίνακα 6).

Ο έλεγχος για τη σχέση με ανεξάρτητες μεταβλητές παρουσιάζει στατιστικές σημαντικές διαφορές ως προς τη σχολή φοίτησης και το οικονομικό επίπεδο. Ως προς τη σχολή φοίτησης, οι φοιτητές κοινωνικών επιστημών ($M = 4,28$) σημειώνουν υψηλότερο μέσο όρο από ό,τι οι φοιτητές θετικών επιστημών ($M = 3,89$), όσον αφορά στην επιρροή της Ε.Ε. στην «εξωτερική πολιτική» της Ελλάδας, ενώ οι φοιτητές θεωρητικών επιστημών βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο ($M = 4,17$): $F(2, 166) = 3,55$, $p < 0,05$. Ως προς το οικονομικό επίπεδο, τα άτομα με υψηλό ετήσιο εισόδημα ($M_{\text{ΟΙΚ}} = 4,07$, $M_{\text{ΕΞΩΤ}} = 3,91$) σημειώνουν μικρότερο μέσο όρο από ό,τι οι ομάδες μεσαίου ($M_{\text{ΟΙΚ}} = 4,49$, $M_{\text{ΕΞΩΤ}} = 4,22$) και χαμηλού ($M_{\text{ΟΙΚ}} = 4,52$, $M_{\text{ΕΞΩΤ}} = 4,21$) εισοδήματος, όσον αφορά στην επίδραση της Ε.Ε. στα «οικονομικά ζητήματα»: $F(2, 166) = 5,86$, $p < 0,01$, και στην ελληνική «εξωτερική πολιτική»: $F(2, 166) = 3,27$, $p < 0,05$.

Πίνακας 6

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των στάσεων των 180 φοιτητών του δείγματος σχετικά με την επιρροή της Ευρωπαϊκής Ένωσης

	M	s
<i>Επιρροή της Ε.Ε. στην Ελλάδα</i>		
Οικονομικά ζητήματα	4,41 _α	0,60
Εξωτερική πολιτική	4,13 _β	0,73
Πολιτικά ζητήματα	3,76 _γ	0,92
<i>Εμπιστοσύνη προς την Ε.Ε.</i>		
Θέματα αμυντικής πολιτικής	2,30	0,88
Θέματα εξωτερικής πολιτικής	2,26	0,80

Σημείωση. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

*** $p < 0,001$

Τέλος, τα ευρήματα που αναφέρονται στην εμπιστοσύνη προς την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μάλλον αρνητικά ως προς την αξιολόγηση και αδιαφοροποίητα ως προς το περιεχόμενο (βλ. πίνακα 6). Οι μέσοι όροι των στάσεων των φοιτητών απέναντι στο ζήτημα αυτό βρίσκονται κάτω από το μέσο της κλίμακας μέτρησης, δηλώνοντας σχεδόν «λίγη εμπιστοσύνη» για θέματα τόσο «αμυντικής» ($M = 2,30$) όσο και «εξωτερικής» πολιτικής ($M = 2,26$). Δεν εντοπίζονται στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των ομάδων του δείγματος ως προς τις δημογραφικές μεταβλητές.

Συζήτηση

Η μελέτη των στάσεων των φοιτητών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η σαφής συμφωνία των συμμετεχόντων ως προς τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση γενικά, καθώς και η αρκετά σαφής συμφωνία όσον αφορά στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση αποτελούν ένα αναμενόμενο εύρημα που βρίσκεται σε συμφωνία με προηγούμενες σχετικές έρευνες (Hewstone, 1986). Η έντονη ωστόσο παραδοχή της άγνοιας σχετικά με τις δραστηριότητες και

τις αρμοδιότητες των ευρωπαϊκών θεσμών, όπως είναι οι Ευρωπαϊκοί Επίτροποι, το Ευρωκοινοβούλιο ή το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, προκαλεί κάποια έκπληξη, μολονότι σχετικά χαμηλό επίπεδο ενημέρωσης των φοιτητών είχε διαπιστώσει και η έρευνα του Hewstone το 1986 στη Γαλλία, τη Δυτική Γερμανία, την Αγγλία και την Ιταλία. Το εύρημα που αφορά στο χαμηλό επίπεδο ενημέρωσης των φοιτητών θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της έλλειψης επαρκούς ενημέρωσης από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας, καθώς και της ενδεούς παροχής πληροφοριών και ενημέρωσης από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, όπως και από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Μάλιστα, όσο λιγότερο θα γνωρίζουν οι Έλληνες την Ε.Ε. και τους εταίρους τους, τόσο περισσότερο είναι πιθανό ότι θα προσφεύγουν σε στερεότυπα και κατασκευασμένες αντιλήψεις, οι οποίες καθόλου δεν φαίνεται να συμβάλουν στη δημιουργία μιας νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας (Χαντζή, υπό δημοσίευση).

Ως απαραίτητα ιδανικά χαρακτηριστικά ενός κράτους-μέλους της Ε.Ε. θεωρούν οι φοιτητές του δείγματος τα κοινωνικά *εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά* «σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», «δημοκρατικό πολίτευμα», «κοινωνική δικαιοσύνη» και «προστασία του περιβάλλοντος», καθώς και το παραδοσιακό ιδανικό χαρακτηριστικό της *«χριστιανικής πίστης»*. Ταυτόχρονα, βαρύτητα φαίνεται να έχουν κάποια *ευρωπαϊκά ιδανικά* χαρακτηριστικά με σαφή έμφαση στην *«Ευρωπαϊκή ιδέα»* έναντι κάποιων *εθνικών χαρακτηριστικών* με έμφαση στον *«πατριωτισμό-υψηλό εθνικό φρόνημα»*. Άλλα εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά όπως το *«υψηλό οικονομικό επίπεδο»*, το *«υψηλό τεχνολογικό επίπεδο»* και το *«υψηλό μορφωτικό επίπεδο»* δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σημασία στις αξιολογικές προτεραιότητες των φοιτητών. Έτσι, φαίνεται ότι οι φοιτητές είναι θετικοί απέναντι σε ό,τι εκφράζει τη δημοκρατία, το σεβασμό στον Άνθρωπο και την κοινωνική ευημερία και δικαιοσύνη, αξίες οι οποίες φαίνονται να είναι θεμελιώδεις αρχές της ίδιας της ύπαρξης της Ε.Ε., ως ενός δημοκρατικού, σύγχρονου, ευαίσθητου στις ανθρώπινες και τις περιβαλλοντικές ανάγκες, καθώς και ισχυρού θεσμού στο παγκόσμιο στερέωμα (Hewstone, 1986). Φαίνεται επίσης να είναι θετικοί σε ό,τι εκφράζει τη συνύπαρξη ευρωπαϊκών και ιδιαίτερων εθνικών ιδανικών, ίσως στα πλαίσια μιας ιδέας για την Ε.Ε. που οφείλει να σέβεται τις εθνικές ιδιαιτερότητες αλλά και τα κοινά ευρωπαϊκά ιδεώδη (Χαντζή, υπό δημοσίευση).

Μεταξύ των ποικίλων σκοπών που οφείλει να επιδιώκει η Ε.Ε.,

οι συμμετέχοντες στην έρευνα διαχωρίζουν κάποιους *κοινωνικο-οικονομικούς σκοπούς*, με σημαντικότερους και πιο αποδεκτούς την «αμοιβαιότητα μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών», την «οικονομική ανάπτυξη», την «ενίσχυση του παγκόσμιου ρόλου της Ευρώπης» και την «οικολογική ισορροπία» από κάποιους άλλους *στρατιωτικο-πολιτικούς σκοπούς*, δηλαδή τη «δημιουργία ευρωπαϊκού στρατού» και τη «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση», για τους οποίους δηλώνουν χαμηλή προτίμηση. Ανάμεσα στους σκοπούς της Ε.Ε. διαχωρίζουν επίσης τους *εθνικούς από τους ευρωπαϊκούς σκοπούς*, κατ' αναλογία προς τα εθνικά και τα ευρωπαϊκά ιδανικά χαρακτηριστικά της Ε.Ε. Ανάμεσα στους *εθνικούς σκοπούς*, ως εξέχουσας σημασίας οι φοιτητές αναφέρουν τη «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρές κρατικές κυβερνήσεις», ένα θέμα για το οποίο δεν εκφράζουν ξεκάθαρα τη θετική ή την αρνητική προτίμησή τους. Ως *ευρωπαϊκούς σκοπούς* ξεχωρίζουν και αποδέχονται τα «απαραβίαστα σύνορα», τη «δημιουργία ομοσπονδίας με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση», τη «δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού στρατού», την «αμοιβαιότητα μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών» την «οικολογική ισορροπία» και την «ενίσχυση του παγκόσμιου ρόλου της Ευρώπης». Φαίνεται επομένως ότι οι νεαροί Έλληνες πολίτες του δείγματος προσβλέπουν σε μια ισχυρή Ε.Ε., με αξιοσημείωτη οικονομική και πολιτική δύναμη, απαραβίαστα σύνορα και πρωτοπορία σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι Έλληνες φοιτητές δείχνουν επίσης να έχουν συνειδητοποιήσει την ανάγκη για περιβαλλοντική ισορροπία, η οποία φαίνεται να αποτελεί θεμελιώδη προτεραιότητα και γενική απαίτηση στο νέο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η αμοιβαιότητα των εθνών της Ε.Ε., μαζί με την ευρεία συναίνεση, απασχολούν επίσης σοβαρά τους φοιτητές. Τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν πρόσφορο έδαφος για τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας ευρωπαϊκής διάστασης, σε συνδυασμό με την ελληνική διάσταση της εθνικής ταυτότητας (Γεώργας και συν., 2000· Μαρκής, 2000), η οποία, ως ταυτότητα όχι μόνο των φοιτητών αλλά και του μέσου Έλληνα πολίτη, θα μπορούσε να συμβάλει μακροπρόθεσμα στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Γενικά, οι στάσεις αυτές των φοιτητών προς τους σκοπούς και τα ιδανικά χαρακτηριστικά της Ε.Ε. θα ήταν ενδεχομένως χρήσιμο να γίνουν γνωστές σε όσους λειτουργούν σε εθνικά και ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα λήψης αποφάσεων, ώστε να τα αξιοποιήσουν στην πορεία προς την Ενωμένη Ευρώπη. Ειδικότερα, το ζήτημα του απαραβίαστου των συνόρων των κρατών-μελών, κατοχυρωμένο δικαίωμα της πλειοψηφίας των ευρωπαϊκών ε-

θνών, αλλά και μόνιμο αίτημα της Ελλάδας στις οικονομικές και τις πολιτικές διεκδικήσεις της, φαίνεται να είναι ένα κρίσιμο ζήτημα και στις στάσεις των φοιτητών. Η συναφής με αυτό τον σκοπό δημιουργία του Ευρωπαϊκού στρατού, η οποία αποφασίστηκε από τους ηγέτες των 15 χωρών-μελών στην σύνοδο κορυφής το Δεκέμβριο του 2000 στη Νίκαια της Γαλλίας, συναντά την επιφύλαξη των φοιτητών του δείγματος, ίσως εκφράζοντας έτσι μια γενικότερη αρνητική στάση στη μέχρι σήμερα αμυντική και εξωτερική πολιτική της Ε.Ε.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα ευρήματα τα οποία αφορούν στις πιθανές *αρνητικές επιρροές* της Ε.Ε. προς την Ελλάδα, σε αντιδιαστολή προς τα *πιθανά οφέλη*. Συγκεκριμένα, οι φοιτητές φαίνεται να ενδιαφέρονται περισσότερο για τα εθνικά παρά για τα *προσωπικά οφέλη*, ενώ φαίνεται να ανησυχούν για τους ενδεχόμενους *εθνικούς κινδύνους, γεωπολιτικού χαρακτήρα* από τη μια μεριά και *πολιτιστικού χαρακτήρα* από την άλλη, και κυρίως για την «αλλοίωση των εθνικών παραδόσεων» και την «αλλοίωση της ελληνικής γλώσσας». Γενικότερα, το θέμα της παραγκόνισης της ελληνικής γλώσσας γίνεται όλο και πιο συχνά ένα επίκαιρο θέμα, αν λάβει κανείς υπόψη τις διακηρύξεις της Ακαδημίας Αθηνών, η οποία προειδοποιεί για την «εξαφάνισή» της. Η αλλοίωση των εθνικών παραδόσεων αποτελεί επίσης τα τελευταία χρόνια ένα ακανθώδες ζήτημα αντιπαράθεσης, το οποίο, σε συνδυασμό με τις άλλες πιθανές αρνητικές επιρροές της Ε.Ε., χωρίζει τους θεωρητικούς και τους πολίτες σε δύο κατηγορίες: στους ευρωπαϊστές και στους ευρωσκεπτικιστές (Μαρκής, 2000). Σχετικά με τον κίνδυνο της πιθανής αλλοίωσης της «σύνθεσης του πληθυσμού της Ελλάδας» και της «ορθόδοξης παράδοσης», οι φοιτητές φαίνεται να προβληματίζονται χωρίς να εκφράζουν σαφή θέση. Η αλλοίωση μάλιστα της σύνθεσης του ελληνικού πληθυσμού ενδεχομένως να σχετίζεται με το ενδεχόμενο ρεύμα μεταναστών και λαθρομεταναστών από μελλοντικά κράτη-μέλη, μέσω την ανοικτών εσωτερικών συνόρων της Ε.Ε., ζήτημα το οποίο απασχολεί ήδη μεγάλο τμήμα του συνολικού πληθυσμού της Ε.Ε. και τίθεται όλο και συχνότερα προς συζήτηση σε επίπεδο κορυφής.

Το πώς νιώθουν συνολικά οι φοιτητές του δείγματος ότι πρέπει να σχετίζεται η Ελλάδα με την Ε.Ε. είναι ένα θέμα που παρουσιάζει ιδιαίτερο θεωρητικό ενδιαφέρον, σύμφωνα με το μοντέλο επιπολιτισμού του Berry (1984, 1997, 2001). Όλοι οι φοιτητές του δείγματος, ανεξαρτήτως του φύλου, της σχολής που φοιτούν και του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου της οικογένειάς τους, θε-

ωρούν ως προτιμότερη τακτική προσαρμογής της Ελλάδας στην Ε.Έ. την *τακτική της εναρμόνισης*. Αυτό ισχύει τόσο για τη διαφορετικότητα των πολιτιστικών χαρακτηριστικών τους, όσο και για τη σχέση των εθνικών συμφερόντων με τα ευρωπαϊκά συμφέροντα. Τείνουν επίσης να αποδέχονται σε μικρότερο βαθμό την *τακτική του διαχωρισμού*, κυρίως ως προς το πώς πρέπει να σχετίζονται τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας και εκείνα της Ε.Έ. και, σε ακόμα μικρότερο βαθμό, ως προς τη σχέση των εθνικών συμφερόντων με τα συμφέροντα της Ε.Έ., ενώ *δεν αποδέχονται τις τακτικές της αφομοίωσης και της περιθωριοποίησης*. Έχει ιδιαίτερη βαρύτητα ο τρόπος που τους προβληματίζει η σχέση της Ελλάδας με την Ε.Έ., η οποία εμπεριέχει δύο διαστάσεις, αυτή της διατήρησης ή αντίθετα της απώλειας κάποιων ελληνικών πολιτιστικών χαρακτηριστικών και συμφερόντων από τη μια μεριά, και εκείνη της επαφής-εγγύτητας σε αντίθεση με τη μη επαφή-απόσταση μεταξύ Ελλάδας και άλλων κρατών-μελών της Ε.Έ. από την άλλη μεριά. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η προτίμηση των φοιτητών του δείγματος σε διαδικασίες που «εναρμονίζουν», «συνδυάζουν» και «διατηρούν», διαδικασίες που φαίνονται θετικές για ό,τι απαιτεί η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση (Mathew, 1980).

Έχει σημασία να συνδυάσουμε τα ευρήματα αυτά για τις τακτικές επιπολιτισμού των Ελλήνων στην Ε.Έ. με τα ευρήματα για τη μάλλον χαμηλή εμπιστοσύνη που νιώθουν προς την Ε.Έ. όλοι οι φοιτητές του δείγματος, ανεξαρτήτως του φύλου, της σχολής όπου φοιτούν και του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των γονέων τους, σχετικά με σημαντικά ζητήματα, όπως είναι η αμυντική και η εξωτερική πολιτική της. Ωστόσο, αυτή η χαμηλού βαθμού εμπιστοσύνη φαίνεται να συνυπάρχει με την αντίληψη των φοιτητών ότι η Ε.Έ. επηρεάζει την Ελλάδα σε θέματα οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα, καθώς και εξωτερικής πολιτικής. Ενδεχομένως, ένας τέτοιος συνδυασμός από γνωστικά στοιχεία των στάσεων των φοιτητών που εκφράζουν τη συμφωνία τους σχετικά με την άσκηση επιρροής της Ε.Έ. στην Ελλάδα σε καίρια ζητήματα και από συναισθηματικά στοιχεία χαμηλής εμπιστοσύνης από τη μια μεριά, και επιθυμίας για εναρμόνιση πολιτιστικών στοιχείων και συμφερόντων από την άλλη, να συμφωνεί με τη συνολική εικόνα που δίνουν πρόσφατες ελληνικές έρευνες για την αμφιθυμία που προκαλεί στους Έλληνες η Ε.Έ. και κατ' επέκταση και η διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης (Γεώργας, Χαντζή, Γκαρή, Μυλωνάς, Αμπακούμιν, Ντάλλα, και Ανδρεοπούλου, 2000· Φραγκουδάκη και Δραγώνα, 1997· Χαντζή, υπό δημοσίευση). Ενδεχο-

μένως να αντιστοιχεί επίσης στα ευρήματα των ίδιων ερευνών γύρω από την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, όπου γίνεται λόγος για μία ευρωπαϊκή διάσταση της εθνικής ταυτότητας «υπό διαμόρφωση» που εμπεριέχει στην εξελικτική της πορεία συναισθήματα ευφορίας και απειλής.

Οι στάσεις των φοιτητών του δείγματος διαφοροποιούνται ελάχιστα από τη σχολή στην οποία φοιτούν, επομένως, φαίνεται ότι ο προσανατολισμός των σπουδών τους δε σχετίζεται ιδιαίτερα με τις στάσεις και τα συναισθήματα που διατηρούν προς την Ε.Ε. και την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Το φύλο φαίνεται να διαφοροποιεί σε κάποιο βαθμό τις τοποθετήσεις του δείγματος, με τις φοιτήτριες να διαθέτουν λιγότερες γνώσεις από τους φοιτητές σχετικά με το ευρωπαϊκό δικαστήριο, να θεωρούν ότι τα προσωπικά οφέλη υπερέρχουν των εθνικών από το γεγονός ότι η χώρα μας είναι κράτος-μέλος της Ε.Ε., σε αντίθεση προς τους φοιτητές που τονίζουν ότι τα εθνικά οφέλη υπερτερούν των προσωπικών και τέλος, με τις φοιτήτριες να ανησυχούν περισσότερο από τους φοιτητές για τον κίνδυνο που σχετίζεται με την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, ως κράτος-μέλος της Ε.Ε., ενώ τους φοιτητές να ανησυχούν περισσότερο για τους κινδύνους αλλοίωσης των εθνικών μας παραδόσεων και της ορθόδοξης παράδοσης. Τέλος, το οικονομικό επίπεδο των φοιτητών φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο έντονα με τις στάσεις τους για την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, καθώς οι φοιτητές μέσου και χαμηλού επιπέδου φαίνεται να αξιολογούν θετικότερα ως σκοπούς της Ε.Ε. την «ενίσχυση του παγκόσμιου ρόλου της Ευρώπης», τα «απαράβιαστα εσωτερικά και εξωτερικά σύνορα», την «ανάδειξη της Ευρώπης σε υπερδύναμη» και τη «δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού στρατού», πράγμα που ίσως δηλώνει έμμεσα ότι τα μεσαία και χαμηλά κυρίως εισοδήματα στη χώρα μας προσδοκούν μία Ευρώπη ισχυρή στο παγκόσμιο στερέωμα. Συμφωνούν λιγότερο επίσης, σε σύγκριση με τους φοιτητές υψηλών εισοδημάτων, ότι η παρουσία της χώρας μας στην Ε.Ε. συνεπάγεται προσωπικά και εθνικά οφέλη και, ιδιαίτερα μάλιστα όσοι φοιτητές κατατάσσονται στο μεσαίο οικονομικό επίπεδο, συγκριτικά προς τις άλλες δύο κατηγορίες φοιτητών δείχνουν να εφράζουν μεγαλύτερη ανησυχία για τον κίνδυνο αλλοίωσης των εθνικών μας παραδόσεων, της γλώσσας, καθώς και για τους κινδύνους που σχετίζονται με την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.

Γενικότερα, οι Έλληνες φοιτητές, χωρίς έντονες διαφοροποιήσεις, φαίνεται να διάκινται ευμενώς προς την Ε.Ε. και τη διαδι-

κασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, με συναισθήματα ίσως αμφιθυμίας αλλά και με προσδοκίες για οφέλη. Πολύ σημαντικά για το σχολιασμό των ευρημάτων της παρούσας έρευνας είναι τα όσα αναφέρονται στην παλαιότερη μελέτη του Hewstone (1986, σελ. 189): «Οι συμμετέχοντες φοιτητές ήταν εξαιρετικά ένθερμοι όσον αφορά την υποστήριξή τους στην Κοινότητα, αλλά ο ενθουσιασμός θα μπορούσε να αποδοθεί σε δύο λόγους: πρώτον, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό πανεπιστημιακών φοιτητών κατατάσσεται στους “καθοδηγητές γνώμης” (opinion leaders), και αυτοί οι πολιτικά δραστήριοι πολίτες έχουν δείξει στο παρελθόν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα υποστήριξης στην ιδέα μιας Ενωμένης Ευρώπης, εύνοιας στην κοινοτική συμμετοχή και ενδιαφέρον για τις κοινοτικές σχέσεις. Δεύτερον, αυτοί οι φοιτητές είναι νέοι, και η αισιοδοξία της νεότητας είναι παροιμιώδης».

Η πραγματοποίηση μιας νέας έρευνας για τις στάσεις των Ελλήνων πολιτών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση απαιτεί εμπάθυνση στις επιμέρους μεταβλητές του φαινομένου, προκειμένου το θέμα αυτό να διερευνηθεί στην προοπτική της διαφοροποίησης μεταξύ πολιτών που προέρχονται από ποικίλες κοινωνικές και δημογραφικές ομάδες. Για παράδειγμα, θα ήταν χρήσιμο να διερευνηθεί πώς οι απόψεις των ατόμων συνδέονται με δημογραφικούς παράγοντες, όπως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και ο τόπος μόνιμης κατοικίας. Η παρούσα έρευνα αποτελεί πιλοτική προσπάθεια καταγραφής των σχετικών αντιλήψεων σε ένα μάλλον μικρό και μάλιστα συμπτωματικό δείγμα του ελληνικού φοιτητικού πληθυσμού. Αυτό, μολονότι περιορίζει την εξωτερική εγκυρότητα των ευρημάτων της, ωστόσο, σε συνδυασμό με τα πρόσφατα πορίσματα άλλων σχετικών ερευνών, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια ουσιαστικότερη και πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση των στάσεων σχετικά με τη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης και τη θέση της Ελλάδας σε αυτήν.

Βιβλιογραφία

- Berry J.W., «Cultural relations in plural societies. Alternatives to segregation and their sociopsychological implications», in N. Miller and M. Brewer (eds), *Groups in contact*, Academic Press, New York, 1984.
- Berry J.W., «Immigration, acculturation and adaptation», *Applied Psychology: An International Review* 46 (1), 1997, σελ. 5-68.

- Berry J.W., «A psychology of immigration», *Journal of Social Issues* 57, 2001, σελ. 615-631.
- Berry J.W., Kim U., Power S., Young M. and Bujoki M., «Acculturation attitudes in plural societies», *Applied Psychology* 38, 1989, σελ. 185-206.
- Borchardt K.-D., «European Integration: The origins and growth of the European Union. Luxembourg: Office for the official publications of the European Communities», *European documentation*, 1995.
- Γεώργας Δ., *Κοινωνική Ψυχολογία*, τόμ. Α' (δ' έκδοση), αυτοέκδοση, Αθήνα, 1995.
- Γεώργας Δ., Χαντζή Α., Γκαρή Α., Μυλωνάς Κ., Αμπακούμκιν Γ., Ντάλλα Μ. και Ανδρεοπούλου Σ., *Εμείς οι Έλληνες, εμείς οι Ευρωπαίοι. Εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα: Απόψεις για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Ψυχολογίας, Αθήνα, 2000.
- Euro-barometres*, Nos. 1-21 (1974-1984), Brussels, Commission of the European Communities (English Language edition).
- Halman L., *The European Values Study: A third wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*, EVS, WORC, Tilburg University, Tilburg, 2001.
- Handley D.H., «Public opinion and European integration: the crisis of the 1970s», *European Journal of Political Research* 9, 1981, σελ. 335-364.
- Hewstone M., *Understanding attitudes to the European Community: A social-psychological study in four member states*, Cambridge University Press, Cambridge, U.K., 1986.
- Holland B.S. and Copenhaver M., «Improved Bonferroni-type multiple testing procedures», *Psychological Bulletin* 104, 1988, σελ. 145-149.
- Inglehart R., «Changing value priorities and European integration», *Journal of Common Market Studies* 10, 1971, σελ. 1-36.
- Inglehart R., *Continuity and change in attitudes of the European Community Publics, 1979-1984*, Research Report prepared for the Commission of the European Communities, 1984.
- Inglehart R. and Rabier J.-R., «Economic uncertainty and European solidarity: Public opinion trends», *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 440, 1978, σελ. 66-87.
- International Labour Office, *International Standard Classification of Occupations*, 1988, International Office Publications, Geneva, 1990.
- Kelman H.D., *Sources of attachment to the nation-state: An analysis of the social psychological dimensions of nationalism*, Paper presented at the Third Annual Floyd Allport Lecture, The Maxwell School, Syracuse University, Syracuse, New York, October 1976.
- Μαρκής Δ., *Η κατασκευή της Ευρώπης. Παραδοξίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2000.

- Mathew D.D., *Europeanism: A study of public opinion and attitudinal integration in the European Community*, The Norman Patterson School of Integrational Affairs, Carleton University, Ottawa, 1980.
- Παρασκευόπουλος Ι.Ν., *Στατιστική εφαρμοσμένη στις επιστήμες της συμπεριφοράς. Επαγωγική Στατιστική* (τόμ. Β'), αυτοέκδοση, Αθήνα, 1990.
- Petty R.E. and Cacioppo J.T., *Attitudes and persuasion: Classic and contemporary approaches*, Wm. C. Brown Company Publishers, Iowa, 1981.
- Rosenberg M.J. and Hovland C.I., «Cognitive, affective and behavioral components of attitudes», in: C.I. Hovland and M.J. Rosenberg (eds), *Attitude organization and change*, Yale University, New Haven, Conn., 1960.
- Segall M.H., Dasen P.R., Berry J.W. and Poortinga Y.H., *Διαπολιτιστική Ψυχολογία: Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό πλαίσιο* (Δ. Γεώργας, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα (έτος πρωτότυπης έκδοσης 1990), 1996.
- Tajfel H., «Intergroup behaviour II: Group perspectives», in H. Tajfel and C. Fraser (eds), *Introducing Social Psychology*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex, 1978.
- Sumner W.G., *Folkways*, Ginn, Boston, 1906.
- Φραγκουδάκη Α. και Δραγώνα Θ. (επιμ.), «Τι είναι η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Χαντζή, Α., *Εθνική ταυτότητα: Μια κοινωνικοψυχολογική ανάλυση στο πλαίσιο των θεωριών κοινωνικής ταυτότητας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, υπό δημοσίευση.
- Young F.W. and Hamer R.M., *Multidimensional scaling: History, theory and applications*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, 1987.

